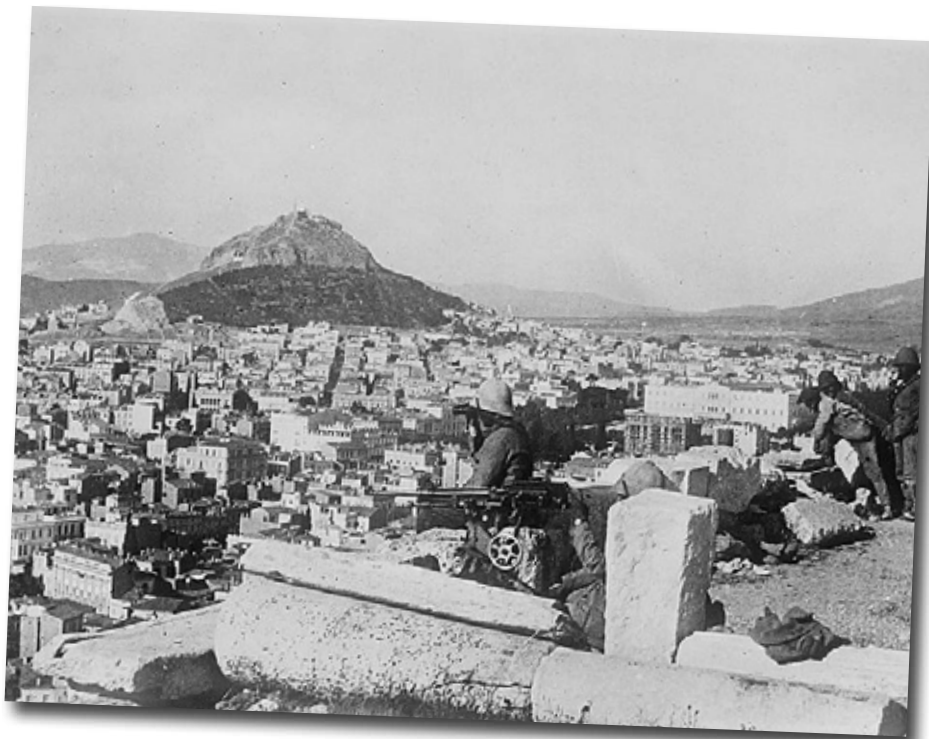

ΝΟΕΜΒΡΙΑΝΑ 1916

Η πολεμική σύγκρουση στην Αθήνα στο πλαίσιο του Εθνικού
Διχασμού, οι αφετηρίες και η συνέχειά της

Συζητούν: Δέσποινα Παπαδημητρίου – Τάσος Σακελλάροπουλος –
Ηλίας Νικολακόπουλος

2 ΑΙΩΝΕΣ σε 21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

ΑΣΚΙ | 2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές
Ψηφιακή εκδοτική σειρά

Επιστημονική επίβλεψη σειράς:

Ηλίας Νικολακόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κωστής Καρπόζηλος

Έρευνα – επιμέλεια εκδόσεων – εικονογράφηση:

Μάνος Αυγερίδης, Ιωάννα Βόγλη, Στάθης Παυλόπουλος

Απομαγνητοφώνηση: Αναστασία Μέμμου

Audio restoration: Αχιλλέας Φακόπουλος

Επιμέλεια – διορθώσεις: Νίκος Θεοδωρόπουλος

Σχεδιασμός εκδόσεων – εικαστική επιμέλεια: Δημήτρης Τσαλκάνης

Το ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Η παρούσα έκδοση προορίζεται αποκλειστικά για εκπαιδευτική και ερευνητική χρήση και απαγορεύεται η χρήση για εμπορικούς σκοπούς και άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος.

© Copyright: ΑΣΚΙ, 2021

Εικόνα εξωφύλλου: Γαλλικά στρατεύματα στην Αθήνα την περίοδο των Νοεμβριανών.
Πηγή: Bibliothèque nationale de France

ΝΟΕΜΒΡΙΑΝΑ 1916

Η πολεμική σύγκρουση στην Αθήνα στο πλαίσιο του Εθνικού
Διχασμού, οι αφετηρίες και η συνέχειά της

Συζητούν: Δέσποινα Παπαδημητρίου – Τάσος Σακελλάρηοπουλος –
Ηλίας Νικολακόπουλος

2021

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μπορεί ο ιστορικός διάλογος και ο αναστοχασμός γύρω από το παρελθόν να μεταδίδονται στον ραδιοφωνικό «αέρα»; Τα ΑΣΚΙ επιχείρησαν να απαντήσουν καταφατικά μέσω της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής τους «Ιστορία στο Κόκκινο» (κάθε Κυριακή 1-2 μ.μ., Στο Κόκκινο 105,5). Η εκπομπή ξεκίνησε να μεταδίδεται στις 29 Σεπτεμβρίου 2013 και διανύει πλέον τον όγδοο κύκλο της, έχοντας παραγάγει περισσότερες από 200 ώρες συζήτησης και στοχασμού γύρω από το παρελθόν, οπτικοακουστικό υλικό που συστηματικά εμπλουτίζεται και είναι ελεύθερα διαθέσιμο στις ψηφιακές πλατφόρμες Soundcloud (<https://soundcloud.com/aski-6>) και Spotify.

Η συσσώρευση αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού αλλά και η απήχηση των εκπομπών στο κοινό μάς ανέδειξαν νέα ερωτήματα: μπορεί μια προφορική συζήτηση σε ένα ραδιοφωνικό στούντιο να μετασχηματιστεί σε ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης και έρευνας του παρελθόντος; Είναι δυνατόν η ιστορική ανάγνωση σημαντικών γεγονότων και η αποκωδικοποίηση της μνήμης τους να εκκινούν με αφορμή την κυκλοφορία ενός βιβλίου, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου, την ολοκλήρωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος; Μπορούμε δηλαδή να ξετυλίγουμε το μπλεγμένο κουβάρι του παρελθόντος μέσα από μικρές, καθημερινές και «εφήμερου» χαρακτήρα αφορμές;

Στόχος της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» είναι να διαθέσει στο κοινό αυτοτελείς αφηγήσεις για το παρελθόν και την Ιστορία, εικονογραφημένες με πρωτότυπο αρχειακό υλικό προερχόμενο κατεξοχήν από τις συλλογές των ΑΣΚΙ αλλά και από άλλους αρχειακούς φορείς. Οι εκδόσεις που απαρτίζουν τη σειρά στηρίζονται στα απομαγνητοφωνημένα και εκδοτικά επιμελημένα κείμενα των εκπομπών, συνοδευόμενα από βιογραφικά στοιχεία των συνομιλητών και αναγκαίους για τον/την αναγνώστη/τρια υπομνηματισμούς. Οι εκδόσεις πλαισιώνονται ακόμη από χρηστικά εργαλεία έρευνας όπως ενδεικτικές βιβλιογραφίες και συνοπτικά χρονολόγια. Ακολουθώντας την καταστατική αρχή των ΑΣΚΙ για «ανοιχτή πρόσβαση» στη γνώση, κάθε έκδοση είναι ανοιχτής πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο/η.

Τα κριτήρια επιλογής των εκπομπών που περιλαμβάνονται στη σειρά, πέρα από τον χρονολογικό άξονα των δύο αιώνων (19ος-20ός), κινούνται και σε μια προσπάθεια παρουσίασης πρωτότυπων θεματικών και άγνωστων εν πολλοίς ερμηνευτικών προσεγγίσεων, θεματικών που συνδυάζουν το γεγονός με τη μνήμη του και τις «δεύτερες ζωές» του στο δημόσιο πεδίο• στην τέχνη, στον πολιτισμό, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην ιστοριογραφική συζήτηση, στα μνημεία και στα τοπία, σε κάθε ψηφίδα του παρελθόντος που συνθέτει με την παρουσία της την παρόντική διάσταση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κατά τις ταραγμένες δεκαετίες του 1940 και 1960,

και στις μεταβάσεις που πυροδότησε η Μεταπολίτευση, οι εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν και παρουσιάζουν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, μεμονωμένες φωνές που εγγράφουν το προσωπικό στο συλλογικό βίωμα.

Κάθε έκδοση ασφαλώς συνιστά μια επιλογή και ως τέτοια αποδέχεται τα όρια, τις ελλείψεις και την αποσπασματικότητα της στη διερεύνηση ενός εκάστοτε θέματος. Θα θεωρεί όμως αυτήν την αποσπασματικότητα προτέρημα, αν οι αναγνώστες/τριες της την αξιοποιήσουν ως έναυσμα για νέα ομαδικά και ατομικά ερευνητικά εγχειρήματα ή αν αποτελέσει ένα βραχύ αλλά περιεκτικό, συγχρόνως ευχάριστο ανάγνωσμα.

***

Τα Νοεμβριανά, που ξεκίνησαν στις 18 Νοεμβρίου 1916 ή την 1η Δεκεμβρίου (με το νέο ημερολόγιο), υπήρξαν η πρώτη πολεμική σύγκρουση του 20ού αιώνα μέσα στην πόλη της Αθήνας. Η σύγκρουση στην πρωτεύουσα, στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική και, συγχρόνως, σχετικά άγνωστη στιγμή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Στην παρούσα έκδοση, τη 16η της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές», ο πρόεδρος των ΑΣΚΙ, Ηλίας Νικοηλακόπουλος, συνομιλεί με την ιστορικό Δέσποινα Παπαδημητρίου, καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, και τον Τάσο Σακελλαρόπουλο, υπεύθυνο των αρχειακών συλλογών του Μουσείου Μπενάκη, για τα πολιτικά επίδικα της περιόδου, την θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και τις εσωτερικές ιδιαιτερότητες των δύο παρατάξεων, των φιλοβενιζελικών και των φιλοβασιλικών.

Στη συζήτηση, δίνεται ιδιαίτερο βάρος στο ένοπλο κίνημα των φιλοβασιλικών Επίστρατων, στην αναμέτρησή τους με τα γαλλικά στρατεύματα που είχαν αποβιβαστεί για να ελέγξουν την Αθήνα και στο «Ανάθεμα» εναντίον του Ελευθέριου Βενιζέλου. Αναλύονται, επίσης, τα πογκρόμ στα οποία επιδόθηκαν οι Επίστρατοι εναντίον των «εχθρών» της Παλαιάς Ελλάδας, δηλαδή των μικρασιατών προσφύγων που είχαν καταφύγει στην πόλη λόγω των διωγμών στην Μικρά Ασία, των κρητικών αλλά και των νέων εμπορών. Το κίνημα των Επίστρατων, στο οποίο κεντρικό ρόλο διαδραμάτισε ο μετέπειτα δικτάτορας, Ιωάννης Μεταξάς, διένυσε τη δική του διακριτή διαδρομή στη συλλογική μνήμη και στη διαμόρφωση πολιτικών ταυτοτήτων, φτάνοντας έως και τον 21ο αιώνα, κατά τον οποίον η νεοναζιστική Χρυσή Αυγή διεκδίκησε έμπρακτα την κληρονομιά αλλά και τη συνέχεια με την ιδεολογία και τις πρακτικές του.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Η Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου είναι καθηγήτρια ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Ειδικεύεται στην ιστορία των εννοιών και στην ανάλυση των πολιτικών ιδεολογιών με έμφαση στον πολιτικό συντηρητισμό, τον εθνικισμό, τον αντικομμουνισμό και την άκρα δεξιά. Στο συγγραφικό της έργο συμπεριλαμβάνονται οι μελέτες *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (2006) και *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση* (2012). Πρόσφατα δημοσίευσε το άρθρο «Nationalism and communism go global: the ideology of "nationally minded" Greeks in the early Cold War, 1947-1955» (*National Identities*, 2021).

Ο Τάσος Σακελλαρόπουλος σπούδασε ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Σιένας στην Ιταλία και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Κύριος τομέας των ενδιαφερόντων του είναι η ιστορία του ελληνικού εικοστού αιώνα. Ειδικότερα, ο πολιτικός ρόλος του Ελληνικού Στρατού, οι πολιτικές ανακατατάξεις της δεκαετίας 1940-1950, οι πολιτικές διώξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα, η αντίσταση κατά της δικτατορίας του 1967. Είναι μέλος της ΕΜΝΕ (περιοδικό *Μνήμων*) και του Δ.Σ. των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Είναι υπεύθυνος στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Ο Ηλίας Νικολακόπουλος είναι ομότιμος καθηγητής εκλογικής κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ και πρόεδρος των ΑΣΚΙ, ενώ έχει την επιστημονική επιμέλεια της εκπομπής *Ιστορία στο Κόκκινο*. Σπούδασε Μαθηματικά και θεωρία Πιθανοτήτων στην Αθήνα, στη Λωζάνη και στο Παρίσι. Το 1984 αναγορεύτηκε διδάκτωρ του Τμήματος Νομικής του ΑΠΘ. Από το 1986 έως το 2014 δίδαξε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, όπου διετέλεσε υπεύθυνος του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία». Έχει εργαστεί στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) και έχει συμμετάσχει σε ερευνητικά προγράμματα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Επί σειρά ετών συνεργαζόταν με τον τηλεοπτικό σταθμό Mega για την ανάλυση των δημοσκοπήσεων και των εκλογικών αποτελεσμάτων, ενώ αρθρογραφεί τακτικά στον Τύπο. Στις δεκάδες δημοσιεύσεις του (αυτοτελή έργα, συλλογικοί τόμοι και άρθρα), κυρίως σε θέματα εκλογικής κοινωνιολογίας και πολιτικής ιστορίας, περιλαμβάνονται τα βιβλία: *Ηλίας Ηλίου. Πολιτική βιογραφία* (2017) και *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (2001).

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Νοεμβριανά 1916. Η πολεμική σύγκρουση στην Αθήνα στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού, οι αφετηρίες και η συνέχειά της»

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 9/11/2014

Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος

Μουσική επιμέλεια: Θανάσης Μήνας

Ηχητική επιμέλεια: Μαρία Πανοσιάν

Οργάνωση παραγωγής: Νατάσσα Δομνάκη

Μπορείτε να την ακούσετε στο Soundcloud: <https://soundcloud.com/aski-6/9112014-1916a>

Μουσική εκπομπής:

Django Reinhardt – *Louis Vola, Carinosa*

Duke Ellington – *Johnny Hodges, Beale Street Blues*

Django Reinhardt, *What a Difference a Day Made*

Carlos Garcia y su Orquesta, *Al maestro con nostalgia*

ΝΟΕΜΒΡΙΑΝΑ 1916

Η πολεμική σύγκρουση στην Αθήνα στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού, οι αφετηρίες και η συνέχειά της

Συζητούν: Δέσποινα Παπαδημητρίου (Δ.Π.) – Τάσος Σακελλαρόπουλος (Τ.Σ.) –
Ηλίας Νικολακόπουλος (Η.Ν.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ηλίας Νικολακόπουλος: Καλημέρα σας, είναι η *Ιστορία Στο Κόκκινο*, μια εκπομπή που επιμελούνται τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Είμαι ο Ηλίας Νικολακόπουλος και σήμερα μαζί μου στο στούντιο βρίσκεται η Δέσποινα Παπαδημητρίου, ιστορικός, καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, και ο Τάσος Σακελλαρόπουλος, ιστορικός στο Μουσείο Μπενάκη και στα ΑΣΚΙ. Σας ευχαριστώ που είστε εδώ σήμερα για να μιλήσουμε για μία μάλλον άγνωστη πτυχή της νεότερης ελληνικής πολιτικής ιστορίας, τα Νοεμβριανά του 1916. Το πρώτο ερώτημα είναι: γιατί να ασχοληθούμε με τα Νοεμβριανά; Τι ρόλο έπαιξαν; Τι ακριβώς ήταν αυτή η σύγκρουση, η οποία αποτελεί την πρώτη ένοπλη σύγκρουση του 20ού αιώνα μέσα στην πόλη της Αθήνας; Μία επιπλέον αφορμή, θα έλεγα, είναι ότι η Δέσποινα Παπαδημητρίου, σε σχετικό άρθρο της στο *Αρχειοτάξιο*,¹ έχει εντοπίσει μία περσινή ομιλία στελέχους της Χρυσής Αυγής, το οποίο λέει: «Οι απόγονοι των Επιστράτων είμαστε εμείς, που δεν μας σταματούν ούτε με σφαίρες, ούτε με φυλακές». Θα αναζητήσουμε λίγο αυτή τη συνέχεια, που τη διεκδικεί η Χρυσή Αυγή και η οποία νομίζω ότι θα μας δώσει τροφή για αρκετές σκέψεις.

Δέσποινα Παπαδημητρίου: Καλημέρα σας, ευχαριστώ για την πρόσκληση. Συμφωνώ απόλυτα ότι τα Νοεμβριανά του 1916 είναι μία στιγμή κρίσιμη για τη διαμόρφωση της πολιτικής στα επόμενα χρόνια. Θα πω γενικά ότι όλα αυτά τα οποία συνέβησαν με τους Επιστράτους, αλλά και γενικότερα η βιαιοποίηση της πολιτικής στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου διαμόρφωσαν πρότυπα εμφυλιοπολεμικής συμπεριφοράς. Είναι μία στιγμή κρίσιμη, η οποία δεν έφτασε σε έναν πραγματικό εμφύλιο πόλεμο γιατί περιεκλείστηκε μέσα στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου· με άλλα λόγια, ο ίδιος ο συμμαχικός παράγοντας, ο οποίος είχε έναν κρίσιμο ρόλο στην όξυνση αυτής της εσωτερικής διαμάχης, έθεσε και τα όρια της.

Η.Ν.: Να θυμίσουμε ότι το 2015, συμπληρώνονται τα 100 χρόνια από την έκρηξη του Εθνικού Διχασμού, ο οποίος δεν ήταν στιγμιαίος – κράτησε τουλάχιστον δύο δεκαετίες και προετοίμασε, κατά κάποιον τρόπο, τον επόμενο διχασμό.

Τάσος Σακελλαρόπουλος: Καλημέρα σας και από μένα. Θα ήθελα απλώς να επισημάνω ότι η βιαιότητα εκείνου του διχασμού έχει αποσιωπηθεί, με έναν τρόπο, γιατί κατά τη δεκαετία του '40, με την εμφάνιση της Αριστεράς και κυρίως του ΕΑΜ, ποινικοποιήθηκε η ένταξη στο αριστερό κίνημα και απέναντί του συσπειρώθηκαν οι δύο αντίπαλοι του Εθνικού Διχασμού του '15-'19. Να ξεκαθαρίσουμε ότι οι αντίπαλοι εκείνης της περιόδου, δηλαδή οι παρατάξεις των βενιζελικών και των βασιλικών, συγκρούστηκαν με εξαιρετική βιαιότητα – και η απόδειξη είναι τα ίδια τα Νοεμβριανά. Οι διώξεις, οι θάνατοι ανθρώπων, η τρομοκρατία που υπήρχε κυρίως απ' τη μεριά των βασιλικών, αλλά και απ' τη μεριά των βενιζελικών αργότερα, όταν ήρθαν εκείνοι στα πράγματα, σηματοδοτούν ακριβώς αυτό που λέει ο Ηλίας, το προοίμιο του κατοπινού διχασμού, με την έννοια της έξης, της συνήθειας και της «άνεσης» απέναντι στη βία, που μπορεί να φέρει στους ανθρώπους μία εσωτερική σύγκρουση. Ήταν μια εξαιρετικά βίαιη εμφύλια σύγκρουση.

1. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Οι επιστράτοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και "ακροδεξιές" συμπεριφορές», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 16 (Νοέμβριος 2014), σ. 13-22.

Ελευθέριος Βενιζέλος

Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄

Όπως σωστά λέει και η Δέσποινα, δεν απέκτησε πολεμικά μέτωπα, γιατί απορροφήθηκε μέσα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – αλλά η ένταση ήταν πάρα πολύ μεγάλη.

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΚΑΙ Ο «ΕΠΙΣΤΡΑΤΙΣΜΟΣ»

Η.Ν.: Να θυμίσουμε καταρχάς τα γεγονότα που οδήγησαν στα Νοεμβριανά του '16. Ο διχασμός έχει ήδη αποτυπωθεί σε δύο συγκρούσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η πρώτη είναι τον Φεβρουάριο του '15: ο Βενιζέλος παραιτείται, προκηρύσσονται εκλογές για τον Μάιο του '15, ο Βενιζέλος τις κερδίζει, ξαναεμβαίνει στην πρωθυπουργία, ξανασυγκρούεται με τον Κωνσταντίνο και ξαναπαραιτείται. Στις επόμενες εκλογές που γίνονται, τις μονόπλευρες, τον Δεκέμβριο του '15, οι Φιλελεύθεροι αρνούνται να συμμετάσχουν και επιλέγουν την αποχή. Είναι η πρώτη μεγάλη εκλογική αποχή, στην οποία περίπου το μισό εκλογικό σώμα αρνείται να προσέλθει να ψηφίσει και επομένως, ουσιαστικά, πρόκειται για άρση της μυστικότητας της ψήφου. Ξέρουμε ότι η μισή Ελλάδα είναι κωνσταντινική και η άλλη μισή βενιζελική. Όλο αυτό, βέβαια, γίνεται μέσα στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η δεύτερη σύγκρουση αφορά την απόβαση των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο Κωνσταντίνος επιμένει σε μία δήθεν ουδετερότητα. Ακόμη δεν έχουν διαμορφωθεί τα δύο κράτη, αλλά όλα αυτά οδηγούν προς τη διαμόρφωσή τους. Και φτάνουμε πια στη συμμαχική παρέμβαση τον Ιούνιο του '16, με την οποία οι Σύμμαχοι απαιτούν από τον Κωνσταντίνο την αποστράτευση του στρατού και αυτή, με τη σειρά της, οδηγεί στο κίνημα των Επιστράτων.

Δ.Π.: Είναι αλήθεια ότι με τη διακοίνωση του Ιουνίου του 1916, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να αποστρατευτεί ο ελληνικός στρατός, συγκροτείται ο πρώτος σύνδεσμος, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων² στην Αθήνα ξεπετιούνται σύνδεσμοι ανά συνοικία, στον Πειραιά είναι ένας ενιαίος και αυτό εξαπλώνεται σε όλη την Ελλάδα. Ένα ερώτημα που τίθεται στη βιβλιογραφία την ύστερη, όχι τη σύγχρονη με τα γεγονότα –η οποία δεν είναι μεγάλη–, όπως του Μαυρογορδάτου και του Μουρέλλου³ κυρίως, είναι σχετικά με την αυθόρμητη ή όχι συγκρότηση του κινήματος του επιστρατισμού. Οι ίδιοι οι Επιστράτοι υποστηρίζουν ότι το κίνημά τους είναι αυθόρμητο, έχει λαϊκό χαρακτήρα και πηγάζει από την αντίθεσή τους στον Βενιζέλο και στην «ξενική βία», όπως την αποκαλούν. Τον Βενιζέλο τον θεωρούν προδότη, σατανά, έκφυλο και τα λοιπά.

2. Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Επιστράτων (ΠΣΕ) ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1916. Μεταξύ των ιδρυτών ήταν ο δημοσιογράφος της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Εσπερινή*. Πρόεδρος του ΠΣΕ έγινε ο δικηγόρος και έφεδρος ανθυπολοχαγός Ιωάννης Ι. Σαγιάς.

3. Βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επιστράτοι του 1916*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996 και Ιωάννης Γ. Μουρέλλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των Θυμάτων*, Αθήνα, Πατάκης, 2007.

Λαμπρή Εξαγωγή, 18 Νοεμβρίου 1916
ΕΠΙΣΤΡΑΤΟΙ ΕΛΛΗΝ ΤΑ ΟΠΛΑ
ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821

ΕΚΡΙΠ

ΕΠΙΣΤΡΑΤΟΙ ΕΛΛΗΝ ΤΑ ΟΠΛΑ
ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ
ΑΡΙΘΜΟΣ 111
ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗΝ 18 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1916

ΟΙ ΕΠΙΣΤΡΑΤΟΙ ΠΡΟΣΕΡΧΟΝΤΑΙ ΚΑΤΑ ΜΥΡΙΑΔΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟΝ Η ΑΡΗΝΗΤΙΚΗ ΕΛΛΗΝ ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΕΠΕΔΩΘΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΦΟΥΡΝΕ ΦΘΑΝΕΙ ΠΛΕΟΝ ΚΑΤΩ ΤΑΣ ΧΕΙΡΑΣ!

Ασπύ, κέρς Νικόλαος, ή όμορφος όπλαίος και μεν πύνης όπλαίος και όμορφος μεζό και ό Έλληνας Λαός. Ελλοίος ός ήλπι και μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

των όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

ΤΟ ΠΡΟΣΙΚΟΝ ΑΝΑΚΤΟΒΟΥΛΟΝ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821

Αι όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΡΑΤΟΙ ΕΛΛΗΝ ΤΑ ΟΠΛΑ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Ελλοίος ός όμορφος και όμορφος μεζ μεζ μεσεχερίσθως ός όμορφος και όμορφος όμορφος.

Υποδοχή του Ε. Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1916 (ΑΣΚΙ / Φωτογραφικό Αρχείο Π. Δαγκλή)

Η.Ν.: «Η σύφιλις του βενιζελισμού», αναφέρουν – και προφανώς δεν θέλουν να ξανασυμμετέχουν σε έναν πόλεμο. Μην ξεχνάμε ότι η Ελλάδα είναι σε πόλεμο από το 1912, με ένα μικρό διάλειμμα. Ο Βενιζέλος θέλει να εντάξει την Ελλάδα στο συμμαχικό στρατόπεδο και οι Επιστάτοι κινητοποιούνται και συγκροτούν συλλόγους. Είναι το πρώτο μαζικό κίνημα. Οι αριθμοί που αναφέρονται είναι πάνω από 100.000 και φτάνουν τις 200.000· με άλλα λόγια, έχουμε ένα μαζικό κίνημα ένοπλο, διότι έχουν κρατήσει τα όπλα τους, και καθοδηγούμενο σε μεγάλο βαθμό, άσχετα απ' όσα ισχυρίζονται οι ίδιοι, από το Γενικό Επιτελείο, που είναι απολύτως κωνσταντινικό, ενώ το όνομα το οποίο εμφανίζεται είναι του Ιωάννη Μεταξά.

Τ.Σ.: Αυτό ακριβώς το στοιχείο είναι το πιο ενδιαφέρον: το Γενικό Επιτελείο Στρατού είναι κωνσταντινικό και συγκροτεί έναν στρατό πολιτών –γιατί περί αυτού πρόκειται– στην Παλαιά Ελλάδα. Να επισημάνουμε και να διευκρινίσουμε ότι οι Ελλάδες ακόμη είναι δύο, υπό την έννοια ότι οι Νέες Χώρες, που έχουν ενσωματωθεί στον εθνικό κορμό πολιτικά, μετά το '13 και τις νίκες στους Βαλκανικούς Πολέμους, ακόμη δεν έχουν απορροφηθεί ούτε σε επίπεδο διοικητικό, ούτε, προφανώς, σε επίπεδο κοινωνικό. Οι ανατροπές που φέρνει ο βενιζελισμός στην πολιτική ζωή και στην κοινωνική συγκρότηση της χώρας είναι αυτές που δημιουργούν την ένταση στην Παλαιά Ελλάδα, καθώς οι εκηρόσωποι της τελευταίας χάνουν ένα μερίδιο στην κρατική εξουσία και περιορίζονται πλέον σε ένα τμήμα του εθνικού κορμού. Άρα, λοιπόν, ως απάντηση στον στρατό των Επιστράτων, στο παραστρατιωτικό κίνημα της κωνσταντινικής Ελλάδας, η βενιζελική Ελλάδα, από τη Θεσσαλία δηλαδή και πάνω, με κέντρο τη Θεσσαλονίκη, συγκροτεί εκεί μία κυβέρνηση με κανονικό στρατό που απαρτίζεται από νέους αξιωματικούς των Βαλκανικών Πολέμων. Ο Βενιζέλος υποστηρίζει τα πατριωτικά ιδεώδη αυτών των αξιωματικών και έτσι οι ίδιοι εντάσσονται στον βενιζελισμό. Άρα λοιπόν, έχουμε δύο πολεμικές Ελλάδες: η μία της ουδετερότητας του Κωνσταντίνου και η άλλη της συγκρότησης νέων μονάδων που θα ριχτούν στο μέτωπο των νοτίων Βαλκανίων του Α΄ Παγκοσμίου, στο πλευρό κυρίως των Γάλλων.

Υποδοχή του Ε. Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1916 – Πηγή: Imperial War Museum

Η.Ν.: Η κρίσιμη στιγμή μετά από τη διακοίνωση του Ιουνίου είναι ο Αύγουστος του '16: η αμαχητί παράδοση του οχυρού Ρούπελι από τους κωνσταντινικούς στους Γερμανούς και τους Βούλγαρους, ουσιαστικά δηλαδή η παράδοση της ανατολικής Μακεδονίας, θα οδηγήσει στην παράδοση της Καβάλας στις 30 Αυγούστου 1916. Παράλληλα, το Δ΄ Σώμα Στρατού θα προτιμήσει να πάει αιχμάλωτο στη Γερμανία, στο στρατόπεδο Γκέρλιτς, παρά να συνταχθεί με τις δυνάμεις των Συμμάχων. Την ίδια στιγμή, στα μέσα Αυγούστου, εκδηλώνεται το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας: ο Βενιζέλος εκφωνεί τον τελευταίο του λόγο στην Αθήνα και διοργανώνεται αντισυλληθητήριο του «μαχόμενου λαού», των Επιστράτων δηλαδή, με ένα σύνθημα που δείχνει και την ιδεολογία τους: «Είμεθα οι Έλληνες και είστε φραγκολεβαντίνοι». Αυτή η οριακή κατάσταση θα οδηγήσει, στην πραγματικότητα, στα δύο κράτη, των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης, με τον Βενιζέλο να αποχωρεί από την Αθήνα, να ανεβαίνει στη Θεσσαλονίκη και να συγκροτεί την προσωρινή κυβέρνηση.

Τ.Σ.: Απλώς να επισημάνουμε ότι όσο ο Βενιζέλος της διετίας '10-'12, πριν δηλαδή από τους Βαλκανικούς Πολέμους, απευθυνόταν στο πατριωτικό αίσθημα με έντονα στοιχεία αλυτρωτισμού, είχε, λίγο-πολύ, την κοινή γνώμη μαζί του. Όταν, όμως, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, διαμορφώνονται νέες κοινωνικές συνθήκες με την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, οι πληθυσμοί αυτοί, που λίγο καιρό πριν ήταν οι «αλυτρωτοί αδελφοί», χαρακτηρίζονται πλέον φραγκολεβαντίνοι και ξένοι, ενώ οι καθαροί Έλληνες είναι, στην ουσία, αυτοί της Πελοποννήσου, της Ρούμελης, της νότιας Ηπείρου και λίγο της Θεσσαλίας, δηλαδή του πρώτου πυρήνα του ελληνικού κράτους.

Η.Ν.: Ακόμη και οι μικρασιάτες πρόσφυγες εκείνης της εποχής –γιατί ήδη έχουν αρχίσει οι διώξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και έρχονται πρόσφυγες στην Αθήνα– αντιμετωπίζονται ως ξένοι.⁴ Δεν είναι Έλληνες· είναι, όπως έλεγαν

4. Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, περίπου στα τέλη του 1913, ξεκίνησαν οι διώξεις των ελληνικών πληθυσμών αρχικά από την ανατολική Θράκη και, μετά τον Μάιο του 1914, από τη δυτική Μικρά Ασία. Ο εκτοπισμός των πληθυσμών αυτών έγινε με το πρόσχημα της ασφάλειας των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ελλάδα.

Οι τρεις πρόεδροι της Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης: Ελ. Βενιζέλος, Π. Κουντουριώτης, Π. Δαγκλής, Σεπτέμβριος 1916 – Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου Αθηνών

μετά ο αντιβενιζετισμός, «ξαδέλφια μακρινά». Πάντως Έλληνες δεν είναι ακόμη – και θα δούμε ότι στα Νοεμβριανά θα είναι από τα πρώτα θύματα.

Δ.Π.: Στα τηλεγράφημα που στέλνουν στον βασιλιά οι διάφοροι σύλλογοι Επιστράτων από συνοικίες της Αθήνας ή από άλλες περιοχές της Ελλάδας και δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* του Χαλκοκονδύλη...⁵

Η.Ν.: ...η οποία είναι το κατεχόν όργανο των Επιστράτων.

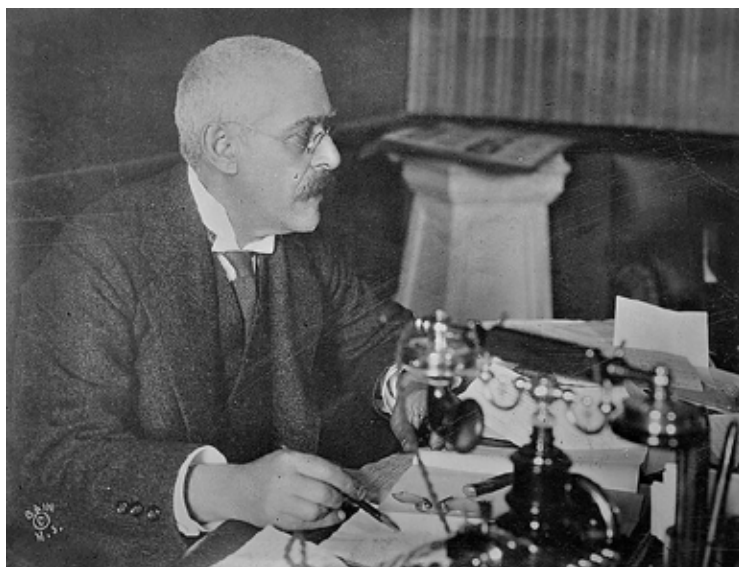
Δ.Π.: Ναι, «ημιεπίσημα», θα έλεγα...

Τ.Σ.: ...και η οποία επίσης μεταφέρθηκε στην Αθήνα από την Τεργέστη –γιατί ο αρχικός της τίτλος ήταν *Ημέρα Τεργέστης*– ως ακραιφνώς βενιζελική εφημερίδα, ακριβώς για να στηρίξει την «ανόρθωση».⁶

Δ.Π.: Η *Νέα Ημέρα*, λοιπόν, είναι πλέον μία αντιβενιζελική εφημερίδα, η οποία στηρίζει όλο αυτό το κίνημα. Σε αυτά τα τηλεγραφήματα, λοιπόν, που δημοσιεύει, όχι στην πρώτη της σελίδα, –γιατί οι Επιστράτοι έχουν και το επίσημο

5. Ο Ι. Α. Χαλκοκονδύλης, ιδιοκτήτης και διευθυντής της εφημερίδας *Νέα Ημέρα* από το 1898, μετέφερε την έδρα της εφημερίδας από την Τεργέστη στην Αθήνα. Ο αρχικός τίτλος της εφημερίδας ήταν *Νέα Ημέρα Τεργέστης*. Αρχικά ήταν βενιζελική εφημερίδα, αλλά κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διασμού τάχθηκε στο πλευρό της αντιβενιζελικής παράταξης. Η εφημερίδα διέκοψε την κυκλοφορία της τον Απρίλιο του 1928. Βλ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Γ', Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2008, σ. 260-261.

6. Μετά την ήττα της Ελλάδας στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η χώρα είχε περιέλθει σε δεινή θέση οικονομικά και κοινωνικά. Η πορεία «εθνικής ανόρθωσης» ξεκίνησε με την εκλογή του Ελευθέριου Βενιζέλου για πρώτη φορά στην πρωθυπουργία της χώρας τον Οκτώβριο του 1910.

όργανό τους, την Άμυνα των Επιστράτων—, τονίζεται και αυτό το στοιχείο της εντοπιότητας: ότι δηλαδή οι ίδιοι είναι οι γνήσιοι Έλληνες, οι ντόπιοι, οι οποίοι προασπίζουν κατά τον καλύτερο τρόπο τα εθνικά συμφέροντα, τα εθνικά ζητήματα.

Η.Ν.: Τότε διαμορφώνεται για πρώτη φορά το ιδεολόγημα «μικρά αλλά έντιμος Ελλάς».

Δ.Π.: Αυτό νομίζω ότι είναι λίγο συγκεχυμένο. Δηλαδή, από τη μία είναι έντονος ο αντιπολεμικός χαρακτήρας: «ας θυμηθούμε ότι ο Γιάννης Κορδάτος έχει επαινέσει τον αντιπολεμικό χαρακτήρα του κινήματος των Επιστράτων.⁷ Από την άλλη, όμως, εκδηλώνεται μία νοσταλγία για όλη αυτήν την εμπειρία συμμετοχής στους Βαλκανικούς ως εθnikοαπελευθερωτικούς πολέμους των Ελλήνων και για τη συντροφικότητα που είχε διαμορφωθεί στα πολεμικά εκείνα χρόνια με τον «κουμπάρο», τον βασιλέα Κωνσταντίνο.⁸ Με άλλα λόγια, υπάρχει μεν ο αντιπολεμικός χαρακτήρας, αλλά παρατηρούνται και έξαρση του ηρωισμού και διάθεση αυτοθυσίας όταν τίθενται σε κίνδυνο η ζωή του βασιλιά ή τα πραγματικά εθνικά ζητήματα.

Η.Ν.: Ο κουμπάρος-βασιλιάς, ακριβώς. Εκείνη ακριβώς τη χρονική στιγμή για την οποία συζητάμε, μετά τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1916, όταν ο Βενιζέλος έχει ανέβει πια στη θεσσαλονίκη, στην Αθήνα αναλαμβάνει την πρωθυπουργία, ελέω Κωνσταντίνου, ένα άλλο τραγικό, ίσως, πρόσωπο, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος είχε γηθεί και της *Εθνικής Εταιρείας*, που οδήγησε στον λεγόμενο «ατυχή πόλεμο» του 1897.⁹ Κατά κάποιον τρόπο, αυτή η «εθnikοφροσύνη» καταλήγει σε εθnikή καταστροφή και σε αυτό το πλαίσιο σκληραίνει και η πολιτική του Κωνσταντίνου απέναντι στους Αγγλογάλλους. Δεν δέχεται την πραγματική αποστράτευση και την παράδοση του πολεμικού υλικού.

Σπυρίδων Λάμπρος.
Πηγή: Imperial War Museum

7. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. 13, 1900–1924, Αθήνα, Εκδόσεις 20ός αιώνας, 1959, σ. 461–468, ιδίως σ. 462.
8. Το προσωνύμιο «κουμπάρος» το απέκτησε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος όταν ανάδοχοι της κόρης του πριγκίπισσας Αικατερίνης, η οποία γεννήθηκε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, έγιναν οι ελληνικές Ενοπλές Δυνάμεις.
9. Ο Σπυρίδων Λάμπρος (1851–1919) ήταν Έλληνας πολιτικός και ακαδημαϊκός. Το 1896 ανέλαβε την ηγεσία της μυστικής οργάνωσης *Εθνική Εταιρεία*, η οποία ιδρύθηκε το 1894 και έπαιξε αρνητικό ρόλο στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Διετέλεσε πρωθυπουργός από τις 27 Σεπτεμβρίου 1916 μέχρι τις 21 Απριλίου 1917. Με την επάνοδο του Βενιζέλου εξορίστηκε στην Ύδρα και στη Σκόπελο, ενώ η περιουσία του δημεύθηκε.

Δ.Π.: Τότε συνέβη και η σκηνοθετημένη επίθεση στη γαλλική πρεσβεία – και λέω σκηνοθετημένη γιατί αποδείχθηκε γρήγορα ότι αυτός που σκηνοθετήσε την επίθεση ήταν ο Ροκφέιγ,¹⁰ ο οποίος ήταν και δημιουργός της γαλλικής Μυστικής Αστυνομίας. Και πάλι η διακοίνωση των Συμμάχων για τη διάλυση των επιστρατικών συλλόγων συμβαίνει την περίοδο της «πλησματοικής αφάνειας»,¹¹ που λέει και ο Μαυρογορδάτος, μια περίοδο, όμως, κατά την οποία ουσιαστικά το κίνημα ενδυναμώνεται –ανδρώνεται, αν μου επιτραπεί ο όρος– μέχρι τη διάλυσή του τον Ιανουάριο του 1917.

Η ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ Ο «ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΣ ΛΑΟΣ»

Η.Ν.: Βρισκόμαστε ακόμη λίγο πριν από την καθαυτό πολεμική σύγκρουση που θα ακολουθήσει. Η σκηνοθετημένη επίθεση στη γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα αλλά και η ίδια η διακοίνωση του Ιουνίου δείχνουν υπεροψία εκ μέρους των Συμμάχων, οι οποίοι, για την έκδοση αυτής της διακοίνωσης, επικαλούνται το ότι είναι οι προστάτιδες δυνάμεις του ελληνικού κράτους που διαμορφώθηκε μετά την Επανάσταση. Αυτό το αποδέχεται, κατά κάποιον τρόπο, και ο Βενιζέλος και τους αντιμετωπίζει ως «τους καλούς γονείς που θα συνεισούν τα παιδιά τους».

Δ.Π.: Θα ήθελα να σχολιάσω λίγο αυτό στο οποίο αναφέρθηκε ο Ηλίας Νικολακόπουλος: την παραβίαση της εθνικής κυριαρχίας, σε στιγμές βέβαια ενός Παγκοσμίου Πολέμου, την οποία βίωσε ιδιαίτερα αρνητικά ο αντιβενιζελικός λαός, σύμφωνα και με την ορολογία της εποχής.

Η.Ν.: Έτσι αυτοχαρακτηρίζονταν. Οι ίδιοι ήταν ο «μαινόμενος λαός», ο «πραγματικός λαός»: όλοι οι άλλοι ήταν οι «φραγκοθεβαντίνοι», η «σύφιλις του βενιζελισμού» κ.λπ.

Δ.Π.: Είναι αλήθεια ότι ο αντιβενιζελισμός οικειοποιήθηκε την έννοια του λαού καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όχι μόνο αυτά τα δύο χρόνια της διαμόρφωσης του Εθνικού Διχασμού, ως εσωτερικής διαίρεσης. Λοιπόν, αυτή η απαίτηση των Συμμάχων, μέσω του Νταρτίζ ντυ Φουρνέ,¹² για παράδοση του πολεμικού υλικού και του οπλισμού, βιώθηκε αρνητικά. Μάλιστα οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, που εξέφραζαν έναν πολεμικό λόγο και έδιναν τον τόνο στην αντιπαράθεση –θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε λαϊκιστικές ή φανατικές–, συνεχάρησαν την κυβέρνηση Λάμπρου, η οποία αρνήθηκε να υποχωρήσει στο τελεσίγραφο των Συμμάχων.

Η.Ν.: Όλη η πολιτική ηγεσία του αντιβενιζελισμού ωθεί και αυτή τον Κωνσταντίνο να αρνηθεί οποιαδήποτε συμφωνία με τους Συμμάχους: ο Λάμπρος ως πρωθυπουργός, ο Γούναρης, ο Σκουλούδης, ο προηγούμενος πρωθυπουργός. Για τον Σκουλούδη, ο ιστορικός του βενιζελισμού Γεώργιος Βεντήρης έχει κάνει μία ωραιότατη προσωπογραφία: «νάμπηλους άνευ γενναιοδωρίας, πολυμαθής άνευ γνώσεως, [...] οικονομολόγος των ιδίων θησαυρών».¹³

Τ.Σ.: Ήταν τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη.

Η.Ν.: Ακριβώς. Είναι το πολιτικό προσωπικό που ωθεί στη σύγκρουση.

Δ.Π.: Μαζί με τους στρατιωτικούς, τον Μεταξά...

Η.Ν.: ...τον Δούσανη και τους υπόλοιπους.¹⁴

10. Ο Henry de Roquefeuil (1869-1928) ήταν γάλλος αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού και διπλωματικός ακόλουθος. Υπηρέτησε στην Αθήνα με στόχο να εξαναγκάσει την Ελλάδα να εγκαταλείψει το δόγμα της ουδετερότητας και να συνταχθεί στο πλευρό της Αντάντ. Σε αυτό το πλαίσιο, οργάνωσε τη βομβιστική επίθεση εναντίον της γαλλικής πρεσβείας, η οποία προκάλεσε την έντονη αντίδραση των δυτικών κυβερνήσεων.

11. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, ό.π., σ. 93.

12. Ο Louis Dartige du Fournet (1856-1940) ήταν γάλλος ναύαρχος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ανέλαβε να εφαρμόσει τη διακοίνωση των συμμαχικών δυνάμεων που αφορούσε την παράδοση του πολεμικού υλικού και οπλισμού του ελληνικού στρατού. Στη σύγκρουση που ακολούθησε με τους Επίστρατους σκοτώθηκαν περίπου 70 γάλλοι στρατιώτες, με αποτέλεσμα να δεχθεί σφοδρή κριτική για την άρνησή του να βομβαρδίσει την Αθήνα περισσότερο εκτεταμένα. Στις 12 Δεκεμβρίου αντικαταστάθηκε από τον Dominique-Marie Gauchet.

13. Ο Γεώργιος Βεντήρης (1890-1954) ήταν Έλληνας δημοσιογράφος και πολιτικός. Υπήρξε διευθυντής πολλών φιλελεύθερων εφημερίδων, καθώς και έμπιστος φίλος του Ελευθέριου Βενιζέλου. Βλ. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 2 τ., Αθήνα, Πυρσός, 1931, εδw τ. 2, σ. 64-65.

14. Ο Βίκτωρ Δούσανης (1861-1949) ήταν Έλληνας αξιωματικός. Συμμετείχε στους Βαλκανικούς Πολέμους με τον βαθμό του αντιστράτηγου, διετέλεσε υπασπιστής του βασιλιά Κωνσταντίνου και αρχηγός του ΓΕΣ. Το 1917 εξορίστηκε από τους βενιζελικούς στην Κορσική και αποστρατεύτηκε το 1923.

Η ΕΝΟΠΛΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η.Ν.: Για να μπορούμε τώρα λίγο και στην ένοπλη σύγκρουση: τα γαλλικά στρατεύματα έχουν στρατοπεδεύσει στο Ζάππειο και οι Επίστρατοι ελέγχουν τους λόφους του Αρδηττού, του Θησείου και του Φιλοπάππου.

Τ.Σ.: Πλην της Ακρόπολης.

Η.Ν.: Αν και οι βενιζελικοί λένε ότι ακόμη και από την Ακρόπολη πυροβόλησαν οι Επίστρατοι τους Γάλλους.

Τ.Σ.: Μετά πάνε και οι Γάλλοι στην Ακρόπολη.

Δ.Π.: Το αποβατικό σώμα αποτελείται από Γάλλους, Βρετανούς και Ιταλούς.

Η.Ν.: Κυρίως όμως από Γάλλους: 3.000 Γάλλοι, δύο λόχοι Βρετανών και ένας λόχος Ιταλών. Οι Γάλλοι, που έχουν αναλάβει να συλλέξουν το πολεμικό υλικό, δέχονται επίθεση από τους Επίστρατους, με αποτέλεσμα 70 νεκρούς στο κέντρο της Αθήνας. Η ημερομηνία είναι 18 Νοεμβρίου.

Δ.Π.: Με το παλιό ημερολόγιο.

Η.Ν.: Με το νέο 1η Δεκεμβρίου, αλλά τα λέμε Νοεμβριανά, όπως λέμε και Οκτωβριανή Επανάσταση, παρότι τη γιορτάζουμε στις 7 Νοεμβρίου. Αυτή η σύγκρουση, για τους Επίστρατους, είναι η ύψιστη μέρα της εθνικής ανεξαρτησίας.

Δ.Π.: Αν θυμάμαι σωστά, στη *Νέα Ημέρα* παρομοιάζεται με τον Μαραθώνα και τις Θερμοπύλες.

Τ.Σ.: Και, βεβαίως, η διεκδίκηση του πολεμικού οπλισμού της Ελλάδας από τους Γάλλους γίνεται ρητώς, διότι δεν πρέπει αυτά τα όπλα να μένουν σε αποθήκες της φιλοβασιλικής κυβέρνησης, αλλά να χρησιμοποιηθούν για να απελευθερώσουν τη γη της Μακεδονίας, που έχει ποτιστεί από το ηρωικό ελληνικό αίμα.

Η.Ν.: Η υποψία και ο φόβος των Συμμάχων είναι ότι ο κωνσταντινικός στρατός ή οι παραστρατιωτικές μονάδες θα χτυπήσουν τους Γάλλους στη Μακεδονία, σε συνεργασία με τους Γερμανούς και τους Βούλγαρους που βρίσκονται στην ανατολική Μακεδονία. Θα τους χτυπήσουν από τον νότο. Υπάρχει αυτή η υποψία και όντως, όπως προέκυψε αργότερα από την έρευνα, έγιναν κάποιες προσπάθειες συνεννόησης του κωνσταντινικού στρατοπέδου με τους Γερμανοβούλγαρους, με σκοπό να χτυπήσουν τη Θεσσαλονίκη.

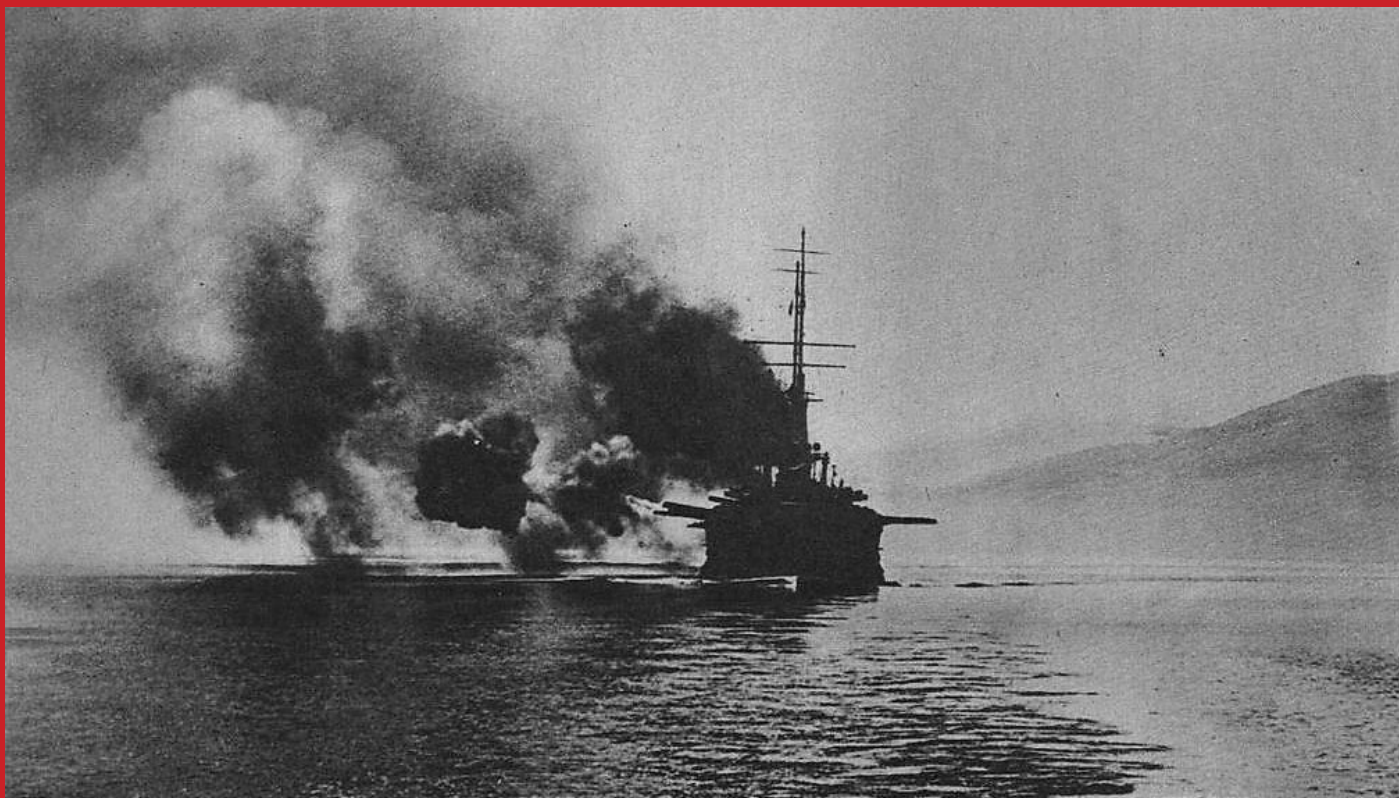
Τ.Σ.: Ο στασιασμός των κωνσταντινικών συνταγμάτων στη Θεσσαλία, μάλιστα, τον οποίο κατέπνιξαν τα κρητικά συντάγματα, τροφοδότησε περαιτέρω τις υποψίες των Συμμάχων.

Η.Ν.: Όπως και προηγουμένως η παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού.

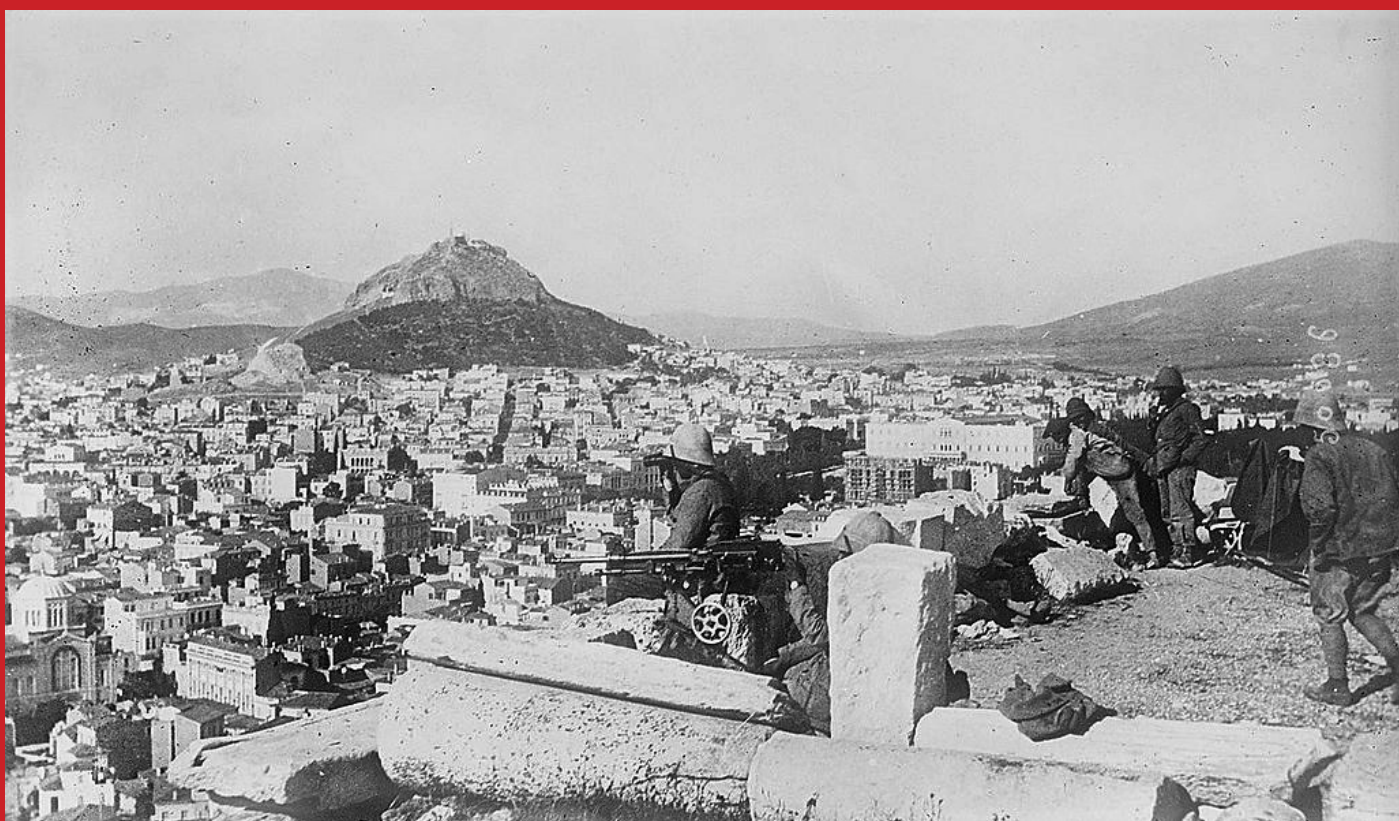
Τ.Σ.: Στην ουσία πρόκειται για το νοτιοανατολικό μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, του οποίου τμήμα είναι τα Βαλκάνια. Πέρα από το γεγονός, λοιπόν, της αυστριακής παρουσίας στην περιοχή αυτήν, υπάρχουν και οι Βούλγαροι, οι οποίοι είναι σύμμαχοι των Αυστριακών και των Γερμανών, με τους οποίους ο ελληνικός στρατός συγκρούστηκε σφοδρά στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Δηλαδή, ο εχθρός είναι ένας παλιός γνώριμος: οι Βούλγαροι.

Η.Ν.: Είναι ο ίδιος εχθρός! Πριν από τρία χρόνια ο ελληνικός στρατός είχε απελευθερώσει την ανατολική Μακεδονία και τώρα η ανατολική Μακεδονία, με κορυφαίο παράδειγμα την Καβάλα, υφίσταται τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή. Η πρώτη ήταν το διάστημα από τον Α΄ στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, η δεύτερη είναι μεταξύ 1916 και 1918, και θα έρθει και μια τρίτη, από το 1941 έως το 1944. Άρα είναι πολύ ουσιαστικό θέμα σύγκρουσης.

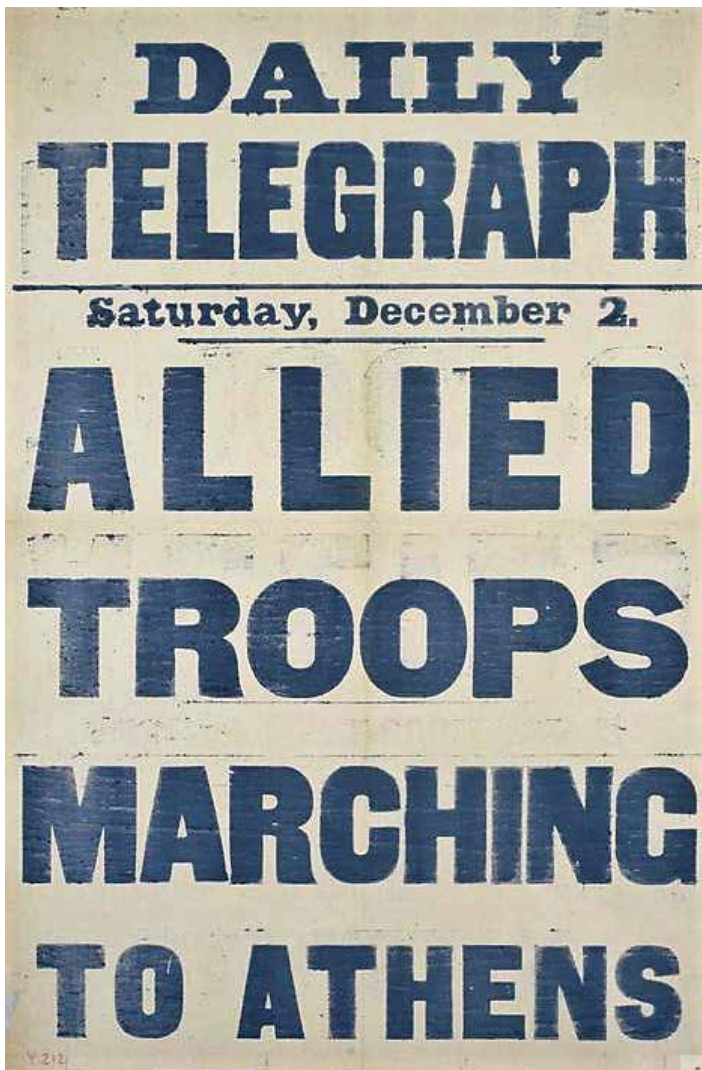
Δ.Π.: Αυτό που είναι ενδιαφέρον, σχολιάζοντας αυτά που λέτε, σχετικά με τον διχασμό των συνειδήσεων, είναι ότι ενώ για τους βενιζελικούς η παράδοση, όπως λέγανε, του Ρούπελ στους Βούλγαρους ήταν πραγματική εθνική προσβολή,

*Το γαλλικό θωρηκτό Μιραμπώ βομβαρδίζει την Αθήνα, 18 Νοεμβρίου (1 Δεκεμβρίου) 1916.
Πηγή: Le Miroir, τ. 162. 31/12/1916*

*Γαλλικά στρατεύματα στην Αθήνα την περίοδο των Νοεμβριανών.
Πηγή: Bibliothèque nationale de France*

ο «αντιβενιζεθικός θλαός» –χρησιμοποίησώ πάθι αυτήν την έκφραση– την αντιμετώπιζε με απασξία, δεν τον ενδιέφερε. Αυτό προκύπτει από τα δημοσιεύματα στον Τύπο. Είναι αλήθεια ότι υπήρχαν και σοβαρά προβλήματα: ο θημός στην Αθήνα εξαιτίας του συμμαχικού αποκλεισμού, η κόπωση από τους συνεχείς πολέμους, ο μύθος της συνωμοσίας των βενιζεθικών με τους ξένους, η ταπείνωση από αυτήν την κατάχρηση της ξενικής βίας... Η κοινή γνώμη, τουλάχιστον από αυτά που διαβάζουμε στον Τύπο, παρέμενε στο μεγαλύτερο μέρος της φιλιανταντική, αν και από κάποια στιγμή και μετά ένα μεγάλο μέρος του Τύπου μεταστράφηκε προς τον φιλογερμανισμό.

Τ.Σ.: Τον τίτλο «Βουλγαροκτόνος», ωστόσο, τον έχουν δώσει στον Κωνσταντίνο για τη νίκη του στον Β΄ Βαλκανικό.

Δ.Π.: Βεβαίως.

ΤΟ ΠΟΓΚΡΟΜ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΡΑΤΩΝ

Η.Ν.: Ας περάσουμε στην επόμενη μέρα: η σύγκρουση της 18ης Νοεμβρίου βρίσκει τους Γάλλους ηττημένους, με πάνω από 60 θύματα. Την επόμενη μέρα γίνεται το πογκρόμ των Επιστράτων στην Αθήνα. Εκεί, πλέον, οι δόθεν στρατιώτες μετατρέπονται σε τάγματα εφόδου, λεηλατώντας μαγαζιά, σπίτια, κυνηγώντας και

διαπομπεύοντας τους Μικρασιάτες. Λέει ο Βεντήρης ότι αυτοί που γλίτωσαν από το σπαθί του Τούρκου και ήρθαν στην Αθήνα θανατώθηκαν από Έλληνες.¹⁵

Τ.Σ.: Οι ομάδες που διώκονται, υπό την ανοχή, βεβαίως, της χωροφυλακής, του παλατιού, της κυβέρνησης, του στρατού, όλων, είναι οι Μικρασιάτες, οι Κρητικοί και οι έμποροι.

Δ.Π.: Άλλωστε, πολλοί Επιστράτοι είχαν ντυθεί στρατιώτες από τον διοικητή της Σχολής Ευελπίδων Κωνσταντινόπουλο.¹⁶ Καμιά φορά υπάρχει σύγχυση ως προς αυτό, αλλά ήταν πράγματι ντυμένοι στρατιώτες.

Τ.Σ.: Μα αξιωματικοί ηγούνται του πογκρόμ.

Δ.Π.: Ακριβώς. Η βία είναι και εναντίον επιφανών προσώπων, γνωστών βενιζεθικών – η λεγόμενη «επώνυμη βία». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το περιστατικό με τον Εμμανουήλ Μπενάκη.

Η.Ν.: Η Πηνελόπη Δέλτα, στο μέχρι πρόσφατα ανέκδοτο μυθιστόρημά της *Ρωμιοπούλες*,¹⁷ έχει εκτενείς αναφορές στον Εμμανουήλ Μπενάκη και στη διαπόμπεισή του. Ο Μπενάκης αρνήθηκε να φύγει από την Αθήνα ή να λάβει προστασία, παρότι ήταν δήμαρχος Αθηναίων. Οι παρακρατικές ομάδες, όπως θα δούμε και σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα στην ελληνική ιστορία, δεν δρουν μόνες τους, έχουν την έμμεση ή και άμεση στήριξη του κρατικού μηχανισμού – γι' αυτό και λέγονται παρακρατικές.

15. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, ό.π., τ. 2, σ. 260-275, ιδίως σ. 272.

16. Ο αντισυνταγματάρχης Κωνσταντίνος Κωνσταντινόπουλος διετέλεσε Διοικητής της Σχολής Ευελπίδων τη διετία 1916-1917 και το 1920.

17. Πηνελόπη Δέλτα, *Ρωμιοπούλες. Το ξύπνημα – Λάβρα – Σούρουπο*, 3 τ., Αθήνα, Ερμής, 2015.

Ο Κωνσταντίνος ως ήρως Ζίγκφριντ ανθίσταται της επίθεσης του ανταντικού δράκου που επιχειρεί να κυριεύσει την Αθήνα. Πηγή: ΒArch, N 2068/33 (Από το βιβλίο Στράτος Δορδανός, Οι Αργυρύνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο)

Δ.Π.: Σε μία περίοδο οιοσδήποτε εμφυλίου πολέμου και στον βαθμό που μπορούμε να θεωρήσουμε το «Κράτος των Αθηνών» έναν έννομο πλέον θεσμό, τα όρια μεταξύ κρατικού και παρακρατικού είναι λίγο συγκεχυμένα, και η χρήση αυτών των όρων, στο πλαίσιο εκείνης της εποχής της γενικευμένης βίας και της «αναρχίας», είναι πολύ διαφορετική από τη χρήση που κάνουμε σήμερα.

Η.Ν.: Σε αυτήν τη σύμπληση κράτους-παρακράτους αποδίδω εγώ το αρχικό απόσπασμα που διαβάσαμε από τη Χρυσή Αυγή ότι «οι απόγονοι των Επιστράτων είμαστε εμείς».

Τ.Σ.: Μα είναι σαν να κάνει το παρακράτος αυτό που επισήμως δεν μπορεί να κάνει το κράτος!

ΤΟ ΚΑΤΑ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ «ΑΝΑΘΕΜΑ» ΚΑΙ ΟΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ

Η.Ν.: Ένα μήνα μετά, στη σύμπληση κράτους-παρακράτους, προστίθεται και η εκκλησία.

Δ.Π.: Στο «Ανάθεμα».

Η.Ν.: Στις 12 Δεκεμβρίου, δηλαδή, έχουν τελειώσει για τα Νοεμβριανά, στήνεται με πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Αθηνών θεόκλητου το περίφημο «Ανάθεμα» στον Βενιζέλο. Ο καθένας έπαιρνε μία πέτρα ή ήταν υποχρεωμένος να πάρει μία πέτρα.

Τ.Σ.: Συμμετείχαν και τα σχολεία.

Η.Ν.: Τα σχολεία, συντεταγμένα, και ολόκληρη η Ιερά Σύνοδος έστησαν έναν λόφο από πέτρες.

Το «Ανάθεμα» εναντίον του «προδότη» Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως, 12 Δεκεμβρίου 1916

Τ.Σ.: Και επαναλάμβαναν την κατάρα εναντίον του προδότη και του «σατανά»: «Κατά Ελευθερίου Βενιζέλου φυλακίσαντος αρχιερείς και επιβουληθέντος την βασιλείαν και την πατρίδα, ανάθεμα έστω».

Η.Ν.: Έχει ένα ωραίο απόσπασμα ο Σεφέρης όπου λέει: «Θυμάμαι τ' απομεινόμερο που είδα, από ένα παράθυρο της οδού Μπουμπουλίνας, το ελλεινικό θέαμα του όχλου με δεσποτάδες και παπάδες που κουβαλούσαν πέτρες για τ' ανάθεμα του Βενιζέλου».¹⁸ Αυτό επαναλήφθηκε και στις περισσότερες επαρχιακές πόλεις.

Δ.Π.: Σε κάποιες προηγήθηκε κιόλας.

Η.Ν.: Το «Ανάθεμα» των Αθηνών γίνεται στο Πεδίον του Άρεως και εκεί εμφανίζονται για πρώτη φορά και οι δηλώσεις μετανοίας. Διάφοροι βενιζελικοί υποχρεώνονται να κάνουν δήλωση μετανοίας: «Ήμουν με τον Βενιζέλο, αλλά τώρα ανάθεμα στον προδότη». Με άλλα λόγια, εκείνη την περίοδο επινοούνται και οι δηλώσεις μετανοίας.

Τ.Σ.: Θεωρητικά, εκεί όπου ήταν ο σωρός με τις πέτρες του «Αναθέματος» χτίστηκε το άγαλμα του Κωνσταντίνου στο Πεδίον του Άρεως, μετά την παθινόρθωση του '35.

Δ.Π.: Αυτά είναι τα στρώματα μνήμης, που λέμε.

18. Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο* Σειρ. '41, Αθήνα, Ίκαρος, 1972.

Ο βασιλιάς Αλέξανδρος Α΄ επιθεωρεί τον στρατό, 1917-1920. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου Αθηνών

Η.Ν.: Ακριβώς.

Δ.Π.: Επίσης κάπου εκεί, στα όρια μεταξύ αυθόρμητου λαϊκού κινήματος και τρομοκρατίας, τοποθετούνται και οι δηλώσεις μετανοίας.

Τ.Σ.: Πάντοτε, βέβαια, προς όφελος του καθεστώτος.

Η.Ν.: Έχουμε τις δηλώσεις μετανοίας, έχουμε τα πογκρόμ εναντίον βενιζελικών, Μικρασιατών, Κρητών στην Αθήνα, έχουμε φυλακίσεις, διώξεις...

Τ.Σ.: Για την ακρίβεια, έχουμε 900 φυλακίσεις, 500 περιπτώσεις ληπτασίων, 400 περιπτώσεις εμπορικού μπουϊκοτάζ, 66 περιπτώσεις φθοράς και καταστροφής ακίνητης περιουσίας και περί τις 1000 εξορίες ανθρώπων.

Η ΔΥΣΚΟΛΗ ΕΠΑΝΕΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η.Ν.: Όλη αυτή η περίοδος του αντιβενιζελισμού που ξεκίνησε με τα Νοεμβριανά θα τελειώσει τον Ιούνιο του '17 με την αποχώρηση του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα και την έλευση του Βενιζέλου, ο οποίος θα ενώσει τα δύο κράτη, της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας, ενώ παράλληλα θα σχηματιστεί και μια διασυμμαχική επιτροπή η οποία θα διερευνήσει τι συνέβη στα Νοεμβριανά. Προφανώς, ο συμμαχικός στρατός, ο οποίος είχε 60-70 νεκρούς, αλλά και όλοι αυτοί που είδαν τις περιουσίες τους να ληπτατούνται ήθελαν κάποια δικαίωση.

Δ.Π.: Και βέβαια, αυτή η περίοδος της επανενοποίησης του κράτους ήταν πάρα πολύ δύσκολη, διότι ένα μεγάλο μέρος

της κοινής γνώμης, άσχετα από το αν ήταν βενιζελικού φρονήματος ή όχι, ήταν πάρα πολύ δυσσρεπτημένο, δεν ήθελε να ενταχθεί στην πολεμική προσπάθεια την οποία προετοίμαζε ο Βενιζέλος, ενώ οι δυσκολίες στον επισιτισμό συνεχίζονταν. Με άλλα λόγια, η περίοδος 1917-1920 ήταν γενικά μια δύσκολη περίοδος· για τον αντιβενιζελισμό, όμως, ήταν καθαρά μια περίοδος σκληρής τρομοκρατίας

Η.Ν.: Αυτή η αντιβενιζελική Παλαιά Ελλάδα, των Επιστράτων, θα επιβεβαιωθεί πανηγυρικά στις εκλογές που θα κάνει ο Βενιζέλος την 1η Νοεμβρίου του '20. Τα ποσοστά του αντιβενιζελισμού στην Παλαιά Ελλάδα, με κέντρο την Πελοπόννησο, θα ξεπεράσουν κατά πολύ το 50%. Αυτά τα ποσοστά δείχνουν μία πλήρη μεταστροφή της κοινής γνώμης. Παράλληλα, η μαζική οργάνωση των Επιστράτων θα μετασχηματιστεί σε Λαϊκούς Συλλόγους και ουσιαστικά θα αποτελέσει το πρώτο οργανωμένο πολιτικό κόμμα με τοπικές οργανώσεις.¹⁹ Αυτό, δηλαδή, που οραματιζόταν ο Βενιζέλος για το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το 1910, θα το πετύχει, κατά την ειρωνεία της τύχης, ο αντιβενιζελισμός. Πρόκειται για αυτό το διπλό πρόσωπο, που μας λείπει κάτι: πολιτικό κόμμα και εγκληματική οργάνωση ή πολιτικό κόμμα και τάγματα εφόδου. Αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία την περίοδο για την οποία συζητάμε τώρα.

Τ.Σ.: Αν θέλουμε να εντοπίσουμε παραλληλίες ανάμεσα στο πολιτικό κόμμα και την εγκληματική οργάνωση, να πούμε απλά ότι είναι πάντοτε ένα δίπολο το οποίο έχει την κάλυψη του κράτους και εξυπηρετεί το κράτος. Αλλιώς δεν γίνεται.

Η.Ν.: Βέβαια, όταν μετασχηματίζονται οι Επίστρατοι σε Λαϊκούς Συλλόγους το '20, είναι ακόμη υπό την ηγεμονία της κυβέρνησης Βενιζέλου.

Τ.Σ.: Είναι στην αντιπολίτευση.

Η.Ν.: Πράγματι, αλλά είναι μια τόσο εμπεδωμένη και συγκροτημένη η αντίπαλη πολιτική ιδεολογία που μπορεί να αντιμετωπίσει ακόμη και το βενιζελικό κράτος.

Τ.Σ.: Ναι, γιατί στην ουσία μιλάμε για μία σύγκρουση ανάμεσα σε δύο παρατάξεις που μετέχουν και οι δύο στη λειτουργία του αστικού κράτους. Δηλαδή, δεν έχουν καμία σχέση με την κατοπινή σύγκρουση με την Αριστερά, η οποία δεν έχει το κράτος στα χέρια της. Με άλλα λόγια, και ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός έχουν στα χέρια τους ένα μέρος του κράτους.

Δ.Π.: Και το ενδιαφέρον είναι ότι, σύμφωνα με τη δική τους αυτοεικόνα, δηλαδή το πώς παρουσιάζουν τον εαυτό τους και τον αντίπαλο, μετέχουν στην εθνική κοινότητα. Δηλαδή, οι βενιζελικοί και οι αντιβενιζελικοί μισούνται μεταξύ τους, αλλά ούτε η μία ούτε η άλλη παραταξη αποκλείει την αντίπαλή της.

Τ.Σ.: Μα οι ίδιοι είναι η εθνική κοινότητα, είναι τμήμα της.

Δ.Π.: Δεν υπάρχει, δηλαδή, το στοιχείο του αποκλεισμού που υπάρχει στη δεκαετία του '40 και αυτό, νομίζω, έχει ενδιαφέρον.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΡΑΤΩΝ

Η.Ν.: Κλείνοντας, θα ήθελα λίγο να σκιαγραφήσουμε αυτό το κίνημα των Επιστράτων. Πρώτον, έχουμε τη μαζικότητά του.

Δ.Π.: Όπως και τον μαζικό και πληθειακό χαρακτήρα του, όπως φαίνεται και απ' τα τηλεγραφήματα που στέλνουν. Είναι πολύ ενδιαφέρον να δει κανείς τη γλώσσα τους, τα γραμματικά και συντακτικά λάθη. Πραγματικά, ο χαρακτήρας του

19. Αναφέρεται στο Λαϊκό Κόμμα, το οποίο ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1920 από τον πολίτευτή της Πάτρας Δημήτριο Γούναρη, ως βασικός πόλος των αντιβενιζελικών κομμάτων. Πρόδρομος του Λαϊκού Κόμματος ήταν το Κόμμα των Εθνοκοφρώνων που είχε διαμορφωθεί την άνοιξη του 1915, έπειτα από την πρώτη παραίτηση του Ελευθέριου Βενιζέλου και τον διορισμό του Δ. Γούναρη ως πρωθυπουργού. Αρχηγοί του διετέλεσαν οι Δ. Γούναρης (1920-1922), Παναγής Τσαλδάρης (1923-1936) και Κωνσταντίνος Τσαλδάρης (1946-1958).

κινήματος είναι πληθειακός και στο ύψος και στην «ουσία».

Τ.Σ.: Είναι ένα κίνημα παλαιών πολεμιστών²⁰ που αντίστοιχό του θα βρούμε στην Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή αρκετά χρόνια αργότερα. Στην Ελλάδα, αναδύεται εκείνη την περίοδο γιατί είμαστε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, οι οποίοι στην ουσία είναι ο προθάλαμος του Α΄ Παγκοσμίου· σε κράτη της Ευρώπης όπως η Ιταλία, για παράδειγμα, οι παλαιοί πολεμιστές είναι αυτοί που συγκροτούν το φασιστικό κόμμα. Με άλλα λόγια, η λογική είναι πολύ κοντινή.

Η.Ν.: Γι' αυτόν τον λόγο θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το κίνημα των Επιστράτων και προφασιστικό. Δηλαδή, κατά κάποιο τρόπο, προηγείται του ιταλικού φασισμού, ο οποίος έχει παρόμοιες ρίζες με το δικό μας κίνημα των Επιστράτων. Αυτό μπορεί να μας γεμίζει εθνική αισιοδοξία ότι είμαστε πρωτοπόρο έθνος, αλλά πρέπει να μας δημιουργεί και αρκετές ανησυχίες.

Νομίζω ότι με τη συζήτησή μας φωτίσαμε κάπως αυτό το κίνημα, στο οποίο αναφερόταν και το στέλεχος της Χρυσής Αυγής. Εμένα αυτό που με εντυπωσίασε πάρα πολύ –και το επαναλαμβάνω– είναι ότι και η ίδια η Χρυσή Αυγή, τουλάχιστον ορισμένα στελέχη της, κάνει μία παραπλήσια ανάγνωση. Ίσως και το γεγονός ότι ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν από τους υποκινητές, αν όχι ο αφανής επικεφαλής των Επιστράτων, λειτουργεί ως συνεκτικός ιστός σε αυτήν τη γενεαλογία, όπου περιλαμβάνονται η δικτατορία που επέβαλε και η αντίστοιχη συνέχεια στον 20ό αιώνα. Να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ γι' αυτήν τη συζήτηση.

Δ.Π.: Εμείς ευχαριστούμε.

---

20. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις περισσότερες πρώην εμπόλεμες χώρες άρχισαν να συγκροτούνται οργανώσεις βετεράνων και θυμάτων πολέμου, μέσα από τις οποίες τα μέλη τους είχαν τη δυνατότητα να επεξεργάζονται μνημονικά την εμπειρία τους και να προωθούν συλλογικά πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα. Ανάλογα και με τις ατομικές πολιτικές τοποθετήσεις των μελών τους, οι στοχεύσεις των οργανώσεων αυτών συνδέθηκαν είτε με ειρηνιστικά και διεθνιστικά αιτήματα, είτε με εθνικιστικά και φασιστικά. Βλ. ενδεικτικά Antoine Prost, *Les anciens combattants et la société française, 1914-1939*, 3 τ., Παρίσι, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1977. Για την ελληνική περίπτωση βλ. τώρα και Αλέξανδρος Ε. Μακρής, *Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους. Παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2021.

Ο Ιωάννης Μεταξάς εξέρχεται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, χ.χ. [1936-1939] (Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Σημείωση: Οι ημερομηνίες παρατίθενται με το παλιό ημερολόγιο (Ιουλιανό), το οποίο ίσχυε τότε στην Ελλάδα, εκτός αν σημειώνεται διαφορετικά.

28 Ιουλίου 1914
(νέο ημερολόγιο)

Ξεσπά ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μεταξύ της Τριπλής Αντάντ (Γαλλία – Μεγάλη Βρετανία – Ρωσία) και της Τριπλής Συμμαχίας (Γερμανία – Αυστροουγγαρία – Οθωμανική Αυτοκρατορία)

17 Φεβρουαρίου 1915

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ζητά από τον βασιλιά να συμμετάσχει η Ελλάδα στις επιχειρήσεις της Αντάντ στα Δαρδανέλια. Το αίτημά του απορρίπτεται και στις 21 Φεβρουαρίου παραιτείται

24 Φεβρουαρίου 1915

Ο βασιλιάς διορίζει ως πρωθυπουργό τον Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος κατά τους επόμενους μήνες τίθεται επικεφαλής του Κόμματος των Εθνικοφρόνων (μετέπειτα Λαϊκού Κόμματος)

31 Μαΐου 1915

Διεξάγονται εθνικές εκλογές με χαρακτήρα δημοψηφίσματος για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων καταλαμβάνει την πρώτη θέση με 186 από τις 316 έδρες

10 Αυγούστου 1915

Σχηματίζεται κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ελ. Βενιζέλο, έπειτα από καθυστέρηση έναρξης των διαδικασιών της νέας μετεκλογικής Βουλής με αφορμή ασθένεια του βασιλιά

Σεπτέμβριος 1915

Η Βουλγαρία μπαίνει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας

10 Σεπτεμβρίου 1915

Κηρύσσεται γενική επιστράτευση στην Ελλάδα

22 Σεπτεμβρίου 1915

Παραίτεται ο Ελ. Βενιζέλος μετά τη διαφωνία του με τον βασιλιά για την ενεργοποίηση της Ελληνοσερβικής Συνθήκης συμμαχίας και την άρνηση του δεύτερου να υπογράψει την ψηφισμένη στη Βουλή επιστράτευση προς βοήθειά της. Τον διαδέχεται κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, με συμμετοχή των πρώην πρωθυπουργών Γεώργιου Θεοτόκη, Δημήτριου Ράλλη, Στέφανου Δραγούμη και Δ. Γούναρη. Παράλληλα, δυνάμεις της Αντάντ, αποδεχόμενες σχετική πρόσκληση του Ελ. Βενιζέλου πριν την παραίτησή του, αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη

22-25 Οκτωβρίου 1915

Καταψηφίζεται από τη Βουλή η κυβέρνηση Ζαΐμη και διορίζεται νέα υπό τον Στέφανο Σκουλούδη, με συμμετοχή και πάλι των τεσσάρων πρώην πρωθυπουργών

6 Δεκεμβρίου 1915

Διεξάγονται νέες κοινοβουλευτικές εκλογές με αποχή του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Πρώτο κόμμα αναδεικνύεται το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δ. Γούναρη, αλλά η κυβέρνηση παραμένει η ίδια με αυτήν που είχε σχηματιστεί πριν τις εκλογές, με τον ίδιο υπουργό Εσωτερικών και πρωθυπουργό τον Στέφ. Σκουλούδη

Ιούνιος 1916

Στις 8 Ιουνίου, η Αντάντ προχωρά σε διακοίνωση προς τον βασιλιά με όρους τη γενική αποστράτευση, την αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη και τη διάλυση της Βουλής. Στην Αθήνα, την κυβέρνηση Σκουλούδη αντικαθιστά κυβέρνηση διορισμένη από το Συμβούλιο του Στέμματος, με πρωθυπουργό τον Αθ. Ζαΐμη. Παράλληλα με την αποστράτευση, με εμπλοκή του Γενικού Επιτελείου Στρατού και του Ιωάννη Μεταξά, σχηματίζονται σύνδεσμοι Επιστράτων με επικεφαλής τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εφέδρων, ασκώντας βία έναντι των Φιλελευθέρων

- 16 Αυγούστου 1916 Εκδηλώνεται στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Αμύνης
- 27 Αυγούστου 1916 Οργανώνεται από τον γάλλο ναυτικό ακόλουθο Ανρί ντε Ροκφέιγ σκηνοθετημένη επίθεση εναντίον της γαλλικής πρεσβείας, με πρόσχημα την οποία η Αντάντ απαιτεί τη διάλυση των Επιστράτων και αναβολή των εκλογών
- 30 Αυγούστου 1916 Καταλαμβάνεται η Καβάλα από τις γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις. Το Δ΄ Σώμα Στρατού παραδίδεται στη Γερμανία
- 3 Σεπτεμβρίου 1916 Η κυβέρνηση Ζαΐμη προχωρά σε παραίτηση, με αποδοχή των όρων των Συμμάχων της Αντάντ. Αντικαθίσταται από τη βραχύβια κυβέρνηση του Νικόλαου Καλογερόπουλου
- 16 Σεπτεμβρίου 1916 Στις συνθήκες του Εθνικού Διχασμού εγκαθιδρύεται στη Θεσσαλονίκη η Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης ή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης υπό τον Ελ. Βενιζέλο
- 27 Σεπτεμβρίου 1916 Στην Αθήνα, η κυβέρνηση Καλογερόπουλου αντικαθίσταται από νέα, με πρωθυπουργό τον ιστορικό Σπυρίδωνα Λάμπρο
- Νοέμβριος 1916 Οι συμμαχικές δυνάμεις απαιτούν την παράδοση του πολεμικού υλικού και οπλισμού. Μετά την άρνηση της κυβέρνησης καταλαμβάνουν τον Πειραιά, εισβάλλουν στην Αθήνα και επιβάλλουν ναυτικό αποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα. Ακολουθεί σύγκρουση με τους Επιστράτους, οι οποίοι εξαπολύουν επιθέσεις και κατά των βενιζελικών, με ληηλασίες, δολοφονίες και εξορίες πολιτών
- 12 Δεκεμβρίου 1916 Με πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Αθηνών Θεοκλήτου Α΄ στήνεται το «Ανάθεμα» στον Ελ. Βενιζέλο στο Πεδίον του Άρεως και σε άλλες επαρχιακές πόλεις
- 12 Ιανουαρίου 1917 Διαλύονται οριστικά οι οργανώσεις των Επιστράτων, έπειτα και από νέα διακρίνωση της Αντάντ για απαγόρευση οποιασδήποτε συγκέντρωσής τους βόρεια του Ισθμού
- 21 Απριλίου 1917 Ο Αθ. Ζαΐμης αντικαθιστά τον Σπ. Λάμπρο στην πρωθυπουργία
- 29 Μαΐου 1917 Οι Σύμμαχοι καταλαμβάνουν τον Ισθμό και απαιτούν την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου
- 2 Ιουνίου 1917 Ο Κωνσταντίνος αναχωρεί από την Ελλάδα για την Ελβετία και τον θρόνο αναλαμβάνει ο δευτερότοκος υιός του Αλέξανδρος Α΄
- 14 Ιουνίου 1917 Ο Ελ. Βενιζέλος αναλαμβάνει την πρωθυπουργία και κηρύσσει τον πόλεμο κατά των Κεντρικών Δυνάμεων
- 29 Ιουνίου 1917 Με Βασιλικό Διάταγμα επανασυστήνεται η Βουλή του 1915, την οποία είχε διαλύσει ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος. Η Βουλή αυτή χαρακτηρίστηκε από τον Τύπο της εποχής «Βουλή των Λαζάρων»
- 11 Νοεμβρίου 1918 (νέο ημερολόγιο) Υπογράφεται συνθήκη ανακωχής των Συμμάχων της Αντάντ με τη Γερμανία στην Κομπιέν, με την οποία παύουν οι εχθροπραξίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου
- 28 Ιουνίου 1919 (νέο ημερολόγιο) Λήγει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ε-Ιστορικά, τχ. 57 (16.11.2000) [Τα Νοεμβριανά του '16 και το Ανάθεμα]

Abbott, G. F., *Greece and the Allies, 1914-20*, Λονδίνο, Methuen & Co. Ltd., 1922

Βεντήρης, Γεώργιος, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 2 τ., Αθήνα, Πυρσός, 1931

Βερέμης, Θάνος – Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, 2 τ., Αθήνα, εφ. Τα Νέα – Ελληνικά Γράμματα, 2005

Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, μτφρ. Σίθια Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική, 2000

Βερέμης, Θάνος – Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππούτης, 1980

Βερέμης, Θ. – Γ. Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία – Οικονομία – Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, «Γνώση», 1989

Γιανουλιόπουλος, Γιάννης, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαραχές 1900-1922*, τ. Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, [1999], σ. 106-147

Γιανουλιόπουλος, Γιάννης, «*Η ευγενής μας τύφλωση...*». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999

Γρηγοριάδης, Νεόκοσμος, *Η Εθνική Άμυνα Θεσσαλονίκης του 1916*, Αθήνα, 1960

Dartige du Fournet, [Louis], *Souvenirs de guerre d'un amiral, 1914-1916*, Παρίσι, Plon, 1920

Δορδανάς, Στράτος, *Οι αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020

Ζαβιτζιάνος, Κωνστ. Γ., *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε (1914-1922)*, 2 τ., Αθήνα, Τυπογραφείο Αδελφών Γ. Ρόδη, 1946-1947

Λεονταρίτης, Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005

Λεονταρίτης, Γεώργιος, «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 15-46

Mackenzie, Compton, *Greek Memories*, Λονδίνο, Chatto and Windus, 1939

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Πατάκης, 2015

- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα Αλεξάνδρεια, 1996
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τ. Β', επιμ. Χρ. Χρηστίδης, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1952
- Mitrakos, Alexander S., *France in Greece during World War I: A Study in the Politics of Power*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1982
- Μουρέλλος, Ιωάννης Γ., *Τα Νοεμβριανά του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα, Πατάκης, 2007
- Μποχώτης, Θανάσης, «Εσωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τ. Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, [1999], σ. 36-105
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από το θρίαμβο στην ήττα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, *Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922. Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, εφ. *Τα Νέα – Ελληνικά Γράμματα*, 2003, σ. 31-40
- Παπαδάκης, Νικόλαος Εμμ. (Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης. Βιογραφία*, 2 τ., Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» – Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2017
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Οι επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και "ακροδεξιές" συμπεριφορές», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 16 (Νοέμβριος 2014), σ. 13-22
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1991
- Παπακοσμάς, Βίκτωρ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδας*, μτφρ. Αλεξάνδρα Φιάδα, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1981
- Πετσάλης-Διομήδης, Ν., *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17. Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Αθήνα, Φιλιππούτσος, 1988
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Αθήνα, Πατάκης, 2020
- Ριζάς, Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2019
- Χουρμούζιος, Χρ. Σ., *Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επείκεια. Μετά ιστορικής προεισαγωγής και επί τη βάσει των γενομένων εν τη Βουλή και δι' επισήμων εγγράφων αποκαλύψεων*, Λονδίνο, Εκ των τυπογραφείων της «Εσπερίας», 1919

2 ΑΙΩΝΕΣ σε
21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Πλατεία Ελευθερίας 1, 10553 Αθήνα

email: aski@askiweb.gr

τηλ: 210-3223062

www.askiweb.eu

facebook.com/askigr/

2021

ISBN: 978-618-85611-6-8